

پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران

دوره ۸، شماره ۱

بهار و تابستان ۱۳۹۷، صص ۷۳-۵۱

بازتاب تحول گفتمان جنسیتی دوره قاجار بر نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه‌های اعیانی (مطالعه موردی: خانه‌های اعیانی قزوین)

مهدخت کیانی^۱

حسین سلطانزاده^۲

مریم ارمغان^۳

علی‌اکبر حیدری^۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۷/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۱۱

چکیده

دگرگونی فرهنگی روابط زنان و مردان با یکدیگر در دوره قاجار که بیشتر مرهون روابط فرهنگی ایران با اروپا است، نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه‌ها را متحول کرد. هدف بررسی تحولات گفتمان جنسیتی دوره قاجار بر نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه‌های اعیانی است. سؤال اصلی این است که تحول گفتمان جنسیتی در میانه دوران قاجار چه تأثیری بر تحول نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه‌ها گذاشته است؟ روش پژوهش توصیفی-تحلیلی، تفسیری-تاریخی و پدیدارشناسانه و بر این مبنا بود که داده‌های مورد نیاز از میان کتب و مقالات معتبر شناسایی شد. سپس بر اساس این داده‌ها نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه‌ها مورد کنکاش قرار گرفت و مشخص شد چه بخش‌هایی از نظام‌های یادشده بر اساس گفتمان جنسیتی ساماندهی شده‌اند؛ در ادامه اثر تحول گفتمان جنسیتی بر نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه‌ها بررسی شد. چهار خانه اعیانی متعلق به دوران اوایل و اواخر قاجار در شهر قزوین انتخاب شد تا با مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی و بررسی‌های کتابخانه‌ای سؤال بالا پاسخی مصدق پیدا کند. نتایج تحقیق نشان داد پس از تحول گفتمان جنسیتی، نظام فعالیتی بیشتر در درون خانه متحول شده و مردان در فعالیت‌های جمعی اندرونی با زنان مشارکت داشته‌اند؛ درحالی‌که تا پایان دوره قاجار زنان، امکان فعالیت گسترده‌ای در بیرون از خانه نیافتند. همچنین اندرونی پس از تحول گفتمان جنسیتی رونق بیشتر یافته و علاوه بر امکان ملاقات زنان و مردان در اندرونی، مردان نیز فعالیت اقتصادی خود را به آنجا آورده و بیرونی خانه عملاً کارکرد تعریف‌شده پیشین را از دست داد.

کلیدواژگان: خانه‌های اعیانی، خانه‌های قاجاری، معماری و جنسیت، نظام فعالیتی، نظام فضایی.

^۱ دانشجوی دکتری تخصصی معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران
mahdokht.kiaee@yahoo.com

^۲ دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
h72soltanzadeh@gmail.com

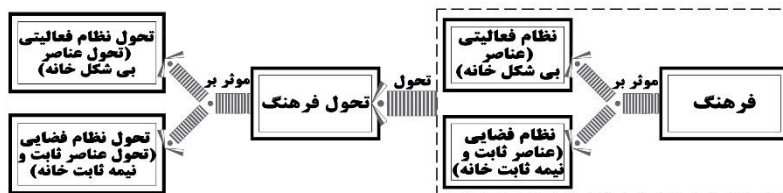
^۳ استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران
maryam.armaghan@gmail.com

^۴ استادیار معماری، عضو هیئت‌علمی دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران
aliakbarheidari.iust@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

ایران در دوره قاجار با جهان غربی مدرنی ارتباط برقرار کرد که این شکل رابطه تا پیش از آن وجود نداشت. این ارتباط از دارالسلطنه تبریز و تحت تأثیر دغدغه‌های نوظاهانه عباس میرزا (۱۲۴۹-۱۲۰۳ ه.ق.) آغاز شد و در عصر ناصری به اوج خود رسید. در آغاز دوره قاجار روابط میان زنان و مردان با همان شیوه کهن، بر پایه ارتباط میان هم‌جنسان با یکدیگر استوار بود. در این شرایط، اختلاط میان زن و مرد (که دوگانه زن-مرد را تقویت می‌کرد) تنها برحسب ضروریات انجام می‌گرفت. گفتمان مدرنیته (که تعامل میان زن و مرد با یکدیگر را طبیعی قلمداد می‌کرد) در اواخر قرن نوزدهم و با افزایش رابطه ایران و اروپا وارد کشور شد. ایرانیان از این نکته آگاه شدند که کردارهای جنسی و عشق مرد بالغ به مرد که در ایران متداول بود، از دید اروپاییان رذیله اخلاقی محسوب می‌شوند. بدین ترتیب فرهنگ روابط میان زنان و مردان در عرصه‌های مختلف دستخوش تغییرات مهمی شد (نجم‌آبادی، ۱۳۹۷: ۲۴ و ۶۳). پیرو تحولات فرهنگی رخ داده می‌توان تحول نظام‌های معماری که رابطه تنگاتنگی با فرهنگ دارد را نیز انتظار داشت. این نظام‌ها شامل نظام فعالیتی (عناصر بی-شکل) و نظام فضایی (عناصر ثابت و عناصر نیمه ثابت) هستند که به گفته ادوارد هال سه جنبه اصلی خرده‌فرهنگ را شکل می‌دهند (هال، ۱۳۸۴: ۱۲۹-۱۲۳).

تصویر ۱: رابطه فرهنگ با عناصر خانه

سؤال اساسی پژوهش بدین ترتیب است: تحول گفتمان جنسیتی در میانه دوران قاجار چه تأثیری بر تحول نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه‌ها گذاشته است؟

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش را می‌توان به سه دسته تقسیم‌بندی کرد: ۱. پژوهش‌های درباره جنسیت در فضا؛ ۲. پژوهش پیرامون شیوه زندگی در خانه‌های دوره قاجار؛ ۳. پژوهش‌های درباره اوضاع مردم قزوین در اجتماع و خانه‌های دوره قاجار. منابع گروه اول غالباً بازتاب نقش زنان در فضا را مورد توجه قرار داده‌اند. در کتاب *فضا، قدرت، تمایز به مطالعات جنسیت در معماری* (کولمان، ۱۳۹۵) یا ساختار معمارانه جنسیت پرداخته شده است. در کتاب *جنسیت، ناسیونالیسم و تجدد در ایران* (صادقی، ۱۳۹۲)، چندمسر بودن مردان و نقدهای پیرامون آن مورد توجه قرار گرفته که به کمک آن می‌توان علل برخی تغییرات کالبدی خانه‌ها را جستجو کرد. کتاب *انسان‌شناسی فضای خانگی* (سی‌راد، ۱۳۹۵) به بیان مرز جنسیتی در

بازتاب تحول گفتمان جنسیتی دوره قاجار بر ... ۵۳

فضا می‌پردازد. به تعبیر لوفبور در کتاب مقدمه/انتقادی شهر بازتابی از روابط اجتماعی است که روی زمین به تصویر کشیده شده است (مریفلد، ۲۰۰۶: ۱۱۸). این دسته از منابع که جایگاه زنان در فضا را بررسی کرده‌اند در تحلیل‌های خود کمتر به موضوع زنان و مردان به‌طور هم‌زمان پرداخته‌اند. پژوهش‌های پیرامون سبک زندگی دوره قاجار در دو دسته جای می‌گیرند: یکی درباره تاریخ خانه‌های قاجار و دیگری درباره سبک زندگی زنان در خانه‌ها مانند آقاخان شازه (سلطانی، ۱۳۸۴)، سه سال در ایران (گویینو، ۱۳۸۴)، ایران و ایرانیان در عصر ناصرالدین‌شاه (بنجامین، ۱۳۹۱)، حکومت ناصری و گفتمان نو (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۱). مقاله معماری و فرهنگ در خانه‌های اعیانی تهران در دوره قاجار (ارمغان و دیگران، ۱۳۹۲) به تبیین ساختار خانه بر اساس ساختار خانواده و نقش افراد واسطه میان زنان و مردان (خواجه) پرداخته داده است. درباره سبک زندگی زنان قاجار نیز کتاب‌هایی نظیر تاریخ خانم‌ها (حجازی، ۱۳۸۸)، حکایت یک زن در زیربوم روزگار، زندگینامه عزت‌السلطنه نظام مافی (اتحادیه، ۱۳۹۱)، دختر ایران (فرمانفرمایان، ۱۳۷۸)، در اندرون (اتحادیه، ۱۳۹۵)، دیگری در اندرونی (بهرامی برومند، ۱۳۹۵)، زن در تاریخ و فرهنگ ایران (غلامرضایی، ۱۳۹۴)، زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان (کو لیور رایس، ۱۳۸۳)، زنان سیبیلو و مردان بی‌ریش؛ نگرانی‌های جنسیتی در مدرنیته ایرانی (نجم‌آبادی، ۱۳۹۷)، زنانی که زیر مقنعه کلاه‌داری کردند، زندگانی ملک تاج خانم نجم‌السلطنه (اتحادیه، ۱۳۸۸)، سایه‌سار مهربانی، ستایش میلاد و کارنامه دکتر منصوره اتحادیه (زمانی‌نیا، ۱۳۸۲)، مهین بانو (غفاری، ۱۳۸۹) را می‌توان نام برد.

گفتمان جنسیتی در قزوین دوره قاجار را می‌بایستی در میان منابع تاریخی این شهر جستجو کرد. کتاب سه‌جلدی سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین (ورجاوند، ۱۳۷۷) از معتبرترین کتبی است که به‌طور جامع دوران تاریخی قزوین را مورد ملاحظه قرار داده است. اطلاعات این کتاب در تجسم و تفهیم روابط زنان و مردان قزوینی در دوره قاجار یاری می‌رساند. در کتاب سرشماری شهر قزوین (دبیرسیاقی، ۱۳۸۰) که در آن اولین سرشماری قزوین در سال ۱۲۶۰ مورد ملاحظه قرار گرفته، تعداد افراد ساکن در خانه‌های هر هفده محله قزوین بر اساس اسامی و القاب ساکنین خانه‌ها آورده شده است. این اطلاعات در شناسایی جایگاه و نسبت زنان و مردان در خانه‌ها و تحلیل آن می‌تواند یاری رساند. منابع دیگری نظیر قزوین (از بلدیة تا شهرداری) (صمدی‌ها، ۱۳۸۸)، شصت سال صبوری و شکوری (یزدی، ۱۳۹۶)، نسیم قزوین، فرهنگ، هنر، ادب (حضرتی، ۱۳۷۶)، دو بلبیل روی شاخه‌های پسته (بالدران، ۱۳۹۶)، قزوین در گذرگاه هنر (آصفزاده، ۱۳۷۴)، حمام‌های خاموش (بهرامی، ۱۳۹۶)، فارسی قزوینی (خادم الشریعه سامانی، ۱۳۸۸) اطلاعاتی درباره اوضاع اجتماعی و خانه‌های قزوین در دوره قاجار را به دست می‌دهند.

تاکنون پژوهشی درباره معماری خانه‌های قزوین از نگاه گفتمان جنسیتی در دوره قاجار انجام نشده است و مبحث گفتمان جنسیتی، در نظام‌های فضایی و فعالیت‌های خانه‌های قاجار نیز به شکل متمرکز مورد بررسی قرار نگرفته‌اند. پژوهش پیش‌رو به چگونگی

نمودپذیری گفتمان جنسیتی در خانه‌های دوره قاجار پرداخته و سپس به سراغ خانه‌های قزوین از این نگاه می‌رود.

گفتمان جنسیتی دوره قاجار و تحولات آن

جامعه ایران تا دوره فتحعلی شاه و محمدشاه قاجار در ادامه روند عرفی و سنتی قرار داشت که در مجامع آن معمولاً زنان و مردان صرفاً هم‌جنسانشان را ملاقات می‌کردند. مهم‌ترین وظیفه زن، به دنیا آوردن فرزند و نگهداری از او بود (ملکم به نقل از عاملی رضایی، ۱۳۸۹: ۲۳). برای زنان طبقات متوسط بازار رفتن، نوعی سرگرمی محسوب می‌شد (دلریش به نقل از عاملی رضایی، ۱۳۸۹: ۲۷-۲۹). هفته‌به‌هفته به حمام رفتن و دیدار گاه‌به‌گاه سایر زنان خویشاوند و دوستان (شیل به نقل از حجازی، ۱۳۸۸: ۳۰۷-۳۰۸) و نیز شرکت در مراسم عزاداری، روضه‌خوانی و زیارت مقبره امام‌زادگان از دیگر موارد حضور زنان در اجتماع بود. تفکیک مردان از زنان در مکان‌های عمومی رعایت می‌شد. «واگن‌ها طوری ساخته شده که قسمت وسط آن‌ها محفوظ و پوشیده باشد تا زن‌ها در آنجا بنشینند و با مردان مخلوط نشوند» (فووریه به نقل از عاملی رضایی، ۱۳۸۹: ۶۲). تفکیک زن و مرد که تا حدی تحت تأثیر ملاحظات مذهبی آن دوران نیز بود (مهدوی، ۲۰۱۷: ۳۵۷). «اگر زنی در کوچه‌ها به یک مرد روبه‌رو درمی‌آمد و راه هم به‌قدر کافی پهن نبود که بتواند بگذرد آن‌قدر رو به دیوار می‌ایستاد تا مردی که از روبه‌رو می‌آمده بگذرد» (انصاف‌پور، ۱۳۶۳: ۳۱۸). در خیابان‌های پرجمعیت تهران مانند لاله‌زار، شاه‌آباد و امیریه عصرها مقرر بود مردها از طرفی و زن‌ها از طرف دیگر عبور کنند. راه رفتن مردها و زن‌ها از یک سمت از ساعت چهار بعدازظهر غدغن می‌شد (سانساریان، ۱۳۸۴: ۳۰) و سوارشدن زن و مرد در یک درشکه حتی اگر خواهر و برادر یا زن و شوهر بودند، ممنوع بود (ناهدی، ۱۳۶۸: ۷۷). هنجارهای اجتماعی در روابط میان زنان و مردان و روابط خانوادگی درون خانه‌ها مشابه یکدیگر بودند (دونون، ۲۰۰: ۱۵۹). حضور زنان و مردان در تکیه‌دولت، اولین شالوده‌شکنی در زمینه تفکیک فضاهای زنانه و مردانه باشد که به دستور ناصرالدین‌شاه صورت پذیرفت (پولاک، ۱۳۶۱: ۲۳۵). ناصرالدین‌شاه از مجلسی در حضور پادشاه انگلستان چنین می‌نویسد: «دست چپ من پادشاه نشسته بود، پهلوی او زن گرای‌فر نشسته بود. مسئله زن و احترام به آن‌ها در فرنگستان چیز عجیبی است. مثلاً این زن صاحب کارخانه است» (رضوانی، ۱۳۷۸: ۸۵). چنین مشاهداتی از سوی پادشاه ایران زمینه‌ساز اقداماتی نظیر اختلاط زن و مرد در تکیه‌دولت می‌شود. ارتباط بیشتر ایرانیان با خارجی‌ها، مدارس موسیو فرنگی، نشر کتاب و روزنامه در این تحولات بی‌تأثیر نبودند. با ارتباط خاندان سلطنت و به‌ویژه زنان درباری بسیاری از آداب و عادات فرنگیان توسط زنان درباری اخذ شد (سرن، ۱۳۶۲: ۱۱۰). با ایجاد تغییرات هویتی در اعضای خاندان سلطنت، گفتمان انتقادی نسبت به روابط زنان و مردان در جامعه ایران را شکل داد (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۱: ۳۱۹). پس‌از آن زنان بیشتر در جامعه مشاهده می‌شدند. بسیاری از زنان به بهانه زیارت یا سر خاک مردگان خود رفتن از

بازتاب تحول گفتمان جنسیتی دوره قاجار بر ... ۵۵

خانه بیرون می‌آمدند و آقایان هم برای دیدن آن‌ها بر مزار گذشتگان حاضر می‌شدند (اتحادیه، ۱۳۸۸: ۹۰-۸۹). زنانی که تا پیش‌ازین توسط خواجه‌ها مراقبت می‌شدند، اکنون بدون آنان در جامعه حضور می‌یافتند. دلیل چنین تحولاتی نه‌تنها زنان، بلکه مردان نیز بودند؛ فرمانفرما در سال ۱۲۹۱ ه.ش، در نامه‌ای به پسرش عباس میرزا در تبریز نوشته است: «بنویسید محمولی (پسر دیگر فرمانفرما) یا این‌که یکی از برادرهای عزت‌السلطنه (همسر عباس میرزا) آن‌ها را حرکت بدهند ... با درشکه آن‌ها را بیاورید. لازم به خواجه و این اوضاع نیست ... دیگر رشته خواجه را باید دور انداخت، باید به هر نوکری یا برادری که اطمینان دارید به او رجوع کنید» (اتحادیه، ۱۳۸۸: ۸۹).

نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه‌های دوره قاجار بر پایه گفتمان جنسیتی نظام فعالیتی قبل از ناصری

شرح احوال ثبت‌شده در اوایل دوره قاجار نشان می‌دهند نظام فعالیتی خانه‌ها اولاً در ادامه روند فعالیتی دوره‌های پیشین خود بوده و زنان در اندرونی خانه و مردان در جامعه فعالیت داشته‌اند. دوماً در فعالیتهای دسته‌جمعی داخل خانه نه‌تنها اختلاط زن و مرد وجود نداشته بلکه تا حد چشمگیری این کار مذموم بوده است. ملاقات‌های خانگی صرفاً با هم‌جنسان بود و دیدار مردان با یکدیگر در بعدازظهرها یا صبح‌های زود و بدون حضور هیچ زنی صورت می‌پذیرفت (بنجامین، ۱۳۹۱: ۱۱۵). وقتی دختری ازدواج می‌کرد پدر یا برادر او می‌توانستند به دیدن او بروند. بدین ترتیب مردها میان خود و زن‌ها نیز میان خود دیدوبازدید داشتند (رضازاده ملک، ۱۳۶۳: ۳۰۹ - ۳۰۸). هیچ مرد نامحرم و بیگانه‌ای حق ورود به قسمت اندرونی را نداشت؛ خدمتکاران اندرونی تعدادی زن بودند که کار نظافت خانه، ظرف‌شویی و شستن لباس‌ها را بر عهده داشتند (فرمانفرمایان، ۱۳۷۸: ۲۱). زنان ایرانی که به مهمانی و سرگرم کردن دوستان خود علاقه‌ای وافر داشتند بدون حضور مردان، مهمانی‌های صرفاً زنانه‌ای را در اندرون خانه ترتیب می‌دادند و به همین ترتیب در مهمانی‌های مردانه نیز زنان جایی نداشتند (کو لیور رایس، ۱۳۸۳: ۱۴۶ و ۱۲۳).

تصویر ۲ (راست): مهمانی ناهار تاجر ثروتمند ایرانی بدون حضور زنان

تصویر ۳ (چپ): عکس دسته‌جمعی از خاندان شیخ‌الاسلامی قزوینی ۱۳۷۹ ه.ش. با حضور عزیرالملوک شیخ الاسلامی (نوه دختری میرزا مسعود شیخ‌الاسلامی) در میانه عکس.

منبع راست: کو لیور رایس، ۱۳۸۳: ۲۴۳؛ منبع چپ: نورمحمدی، ۱۳۸۳

هرچه تمکن مالی و قدرت صاحب‌خانه بیشتر بود، این جدایی فعالیت‌های مردانه از زنانه در خانه یا عمارت بیشتر مشاهده می‌شد. مصطفی خان پسر سعیدخان مؤتمن‌الملک (وزیر خارجه ایران) در شرح اندرونی و دستورات پدرش که در آخرین فصل از کتابچه‌اش نوشته چنین آمده است: «از اندرون صدای حرف و دعوا و خنده بلند کردن و غیره بیرون نیاید. کلفت باید با نوکر حرف نزند. اگر غیر از این بکند و نصیحت گوش نکند بابا مأذون است چوب و جوال بیاورد و پوست از سرشان بکند. کسی مرخص نیست به اندرون برود و به جز جاهایی که معین کرده‌ام اهل اندرون نباید جایی بروند. به حرم محترم که مشرف می‌شوند و به حمام، هر جایی که می‌روند باید با آدم و نوکر متعدد بروند و مراجعت نمایند» (بهرامی برومند، ۱۳۹۵: ۷۶-۷۷). فعالیت‌های درآمدزای زنان شهری نظیر نگهداری بچه، خدمتکاری، دایگی و مشاطه‌گری نیز صرفاً در جمع هم‌جنس‌انشان و اغلب در محیط خانه انجام می‌پذیرفت (ملکم به نقل از عاملی رضایی، ۱۳۸۹: ۲۹). مردان نیز در خارج از خانه با مراجعان و مخاطبان هم‌جنس خود، مشغول فعالیت‌های اقتصادی بودند.

نظام فعالیتی بعد از ناصری

در عصر ناصرالدین‌شاه حضور مردان اروپایی در قالب‌های سفیر، گردشگر، شرق‌شناس و... به همراه همسرانشان در ایران تا آنجا پیش رفت که آن‌ها می‌توانستند با اعضای خاندان سلطنتی و زنان حرم ملاقاتی داشته باشند. معیرالممالک نوه دختری ناصرالدین‌شاه می‌نویسد: «در آن زمان دو خانواده با اروپاییان مقیم تهران مراوده داشتند که یکی از آن‌ها خاندان معیرالممالک و دیگری خانواده میرزاعلی خان امین‌الدوله بوده‌اند» (معیرالممالک به نقل از علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۱: ۳۱۷). زنان اعیانی نیز در عمارت با مردان اختلاط می‌کردند و یا مردان به دیدن آنان می‌آمدند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۸۶۵-۷۷۲). حرم که یادگار جامعه سنتی بود و حریمش همواره باید محفوظ می‌ماند، با تغییرات جامعه، دگرگونی و تغییر وضعیت تدریجی را تجربه می‌کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۶۷). مردان در مهمانی‌های رسمی با زنان خارجی معاشرت می‌کردند، زنان آنان نیز با زنان خارجی آمدورفت داشتند. در عروسی پسر ولیعهد با دختر کامران میرزا، پانزده نفر زن فرنگی هم بوده و برای آن‌ها میز و صندلی گذاشته بودند (اتحادیه، ۱۳۸۸: ۱۷-۱۶). طولانی‌تر شدن مدت حضور مردان در خانه رفته‌رفته موجب گردید که آن‌ها در برخی فعالیت‌های دسته جمعی که تا پیش از آن تنها زنان انجام می‌دادند شرکت کنند. همچنین برداشته شدن منع حضور مردان غریبه در خانه موجب گردید که برخی فعالیت‌های اقتصادی از بیرونی به اندرونی خانه منتقل شده و ملاقات و قرارهای کاری مردان در بخشی از اندرونی انجام پذیرد.

نظام فضایی

نظام فضایی قبل از ناصری

فضا که در نمادسازی و ساختاربخشی مناسبات جنسیتی نقش دارد (رندل، ۲۰۰۰: ۱۳) در خانه‌های اوایل قاجار مشتمل بر دو بخش اصلی اندرونی و بیرونی بوده که در خانه‌های اعیانی این دو بخش با مرزهای کالبدی روشن مشخص می‌شد. در خانه‌های بزرگ اتاق‌های خاص مردان و زنان کاملاً مجزا بوده و در بیشتر موارد در حیاطی جداگانه قرار داشتند. از عبارت‌های کتاب/ستر نظیر «حیاط زنانه یا بیرون منزل زنان» چنین برمی‌آید که این رسم یعنی مجزا بودن قسمت مردانه و زنانه، رسمی ایرانی و کهن است (کو لیور رایس، ۱۳۸۳: ۱۲۲). بیرونی محل پذیرایی مهمانان مرد و کارهای اداری و ملکی آن‌ها بوده و اندرون محل زندگی خانواده محسوب می‌شد (اتحادیه و فرمان، ۱۳۹۱: ۱۵۶-۱۵۵). متصل به حیاط و ساختمان بیرونی قسمت اندرونی بود که حیاط و ساختمان مخصوص به خود را داشته و فقط رئیس خانواده حق ورود به آنجا را داشت (بنجامین، ۱۳۹۱: ۹۳-۹۲). بسته به اینکه مرد خانه چند همسر داشته و یا فرزندان متأهل وی با اون زندگی می‌کردند، عمارت ممکن بود چند حیاط و خانه مجزا داشته باشد. «به محل زندگی ما یعنی خانواده پدرم اندرونی می‌گفتند. اندرونی، خانه‌هایی بود که همسران و فرزندان پدرم در آن زندگی می‌کردند و ورود مردان به آن خانه‌ها ممنوع بود. خارج از آن خانه‌ها را بیرونی می‌نامیدند. رابط اندرونی با بیرون، دو خواجه بودند. آن‌ها فقط حق داشتند پیام‌های داخل را به بیرون و بیرون را به داخل برسانند» (فرمانفرمایان، ۱۳۷۸: ۱۹). فضای ورودی خانه یا اصطلاحاً هشتی، به‌عنوان فضای ارتباطی و اتصال‌دهنده، تعیین‌کننده طول حرکت زنان و مردان ساکن خانه و مهمانان آن‌ها بود. وقتی نمی‌خواستند یک شخص نامحرم به داخل خانه دید داشته باشد و نیز برای تأمین حداکثر امنیت و محرمیت سعی می‌کردند مسیر حرکت در داخل فضای ورودی را تا حد امکان طولانی کنند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۷۶)؛ در این فضا تعیین می‌شد زنان و مردان مجاز به حرکت در کدام جهت هستند. چنین توجهی به طراحی فضای ورودی می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت توجه به میدان حرکت زنان و مردان در خانه‌ها باشد. حیاط خانه به‌عنوان عنصری مهم در سازمان‌دهی فضایی مطرح بود که همه فضاهای دور آن را آرایش می‌داد (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۱۶۱). بزرگ‌ترین حیاط خانه که مخصوص ساکنان و محارم آن بود، حیاط اندرونی نامیده می‌شد که در پشت ساختمان اصلی و با دیوارهای بلند، محصور شده و اغلب سایه داشته و بهترین مکان برای فعالیت‌های زنان در طول روز محسوب می‌شد. از سمت کوچه و خیابان هیچ پنجره‌ای در دیوار محوطه دیده نمی‌شد (کو لیور رایس، ۱۳۸۳: ۱۲۲). اهمیت حضور خدمه و به‌ویژه خواجه‌ها به‌عنوان رابط زنان و مردان بین اندرونی و بیرونی موجب می‌شد در بخشی از حیاط فضایی جهت زندگی این افراد نیز وجود داشته باشد (ارمغان و دیگران، ۱۳۹۲: ۳۵).

نظام فضایی بعد از ناصری

شرح احوال و گزارش‌ها رسیده از دوره ناصری به بعد نشان می‌دهد رفته‌رفته عناصر ثابت و نیمه‌ثابت خانه دگرگون شدند؛ چنانکه تحت تأثیر مراودات زنان درباری با زنان فرنگی تغییرات ظاهری مانند تغییر در لباس زنان اندرون، استفاده از پارچه‌های فرنگی، استفاده از اشیاء و لوازم فرنگی چون میز، صندلی، مبلمان و وسایل تزئینی در گزارش‌های فرنگیان به چشم می‌خورد (عاملی رضایی، ۱۳۸۹: ۱۲۱-۱۲۰). اگرچه مبلمان تازه‌وارد، پرده و تخت‌خواب تا مدت‌ها بیشتر جنبه تزئینی داشته است (مهدی، ۱۹۹۹: ۶۵۳).

تصاویر ۴، ۵ و ۶: استفاده تزئینی از مبلمان در عکس‌های خاندان‌های اعیان قزوین در دوره قاجار

منبع: نورمحمدی، ۱۳۸۳

با ایجاد امکان حضور مردان غریبه در اندرونی، مراجعان و مهمانان مرد خانه در قسمتی از اندرونی با یکدیگر ملاقات می‌کردند. صاحب‌خانه با برداشتن مبلمان خانگی نظیر رختخواب این فضا را با مبلمان‌های تازه واردشده به کشور نظیر میز و صندلی و پذیرایی فرنگی مثل قهوه رسمی‌تر جلوه می‌داد. با مذموم شمردن شیوه‌های چندهمسری مردان در این دوره، عمده فضاها و حیاط‌هایی که تا پیش از آن به چند همسر اختصاص یافته بود تغییر کاربری داده و یا واگذار شدند. همچنین با انتقال کار مردان از بیرونی به اندرونی فضای بیرونی عملاً کاربری تعریف‌شده خود را از دست داده و به برخی کاربری‌های تازه نظیر انبار مواد یا اقامت شبانه مهمانان اختصاص یافت (یزدی و شیرخورشیدی، ۱۳۹۷). از اهمیت هشتی که خروج و ورود زنان و مردان از آن انجام می‌پذیرفت، از عصر ناصری به بعد رفته‌رفته کاسته شده و گاه حیاط اندرون، از کوچه، دری جداگانه داشته و میان دو حیاط اندرونی و بیرونی دری یا پرده‌ای نصب بود (کو لیور رایس، ۱۳۸۳: ۱۲۳). با امکان اختلاط میان زنان و مردان، از حیاط اندرونی برای پذیرایی‌های مردان و زنان استفاده می‌شد. در این شرایط زنان و مردان در دو سمت مجزا نشسته و دو سفره جدا برایشان پهن می‌شد (شیرخورشیدی، ۱۳۹۷). در پژوهش پیش رو چهار خانه اعیانی از شهر قزوین جهت بررسی‌های مصداقی این کار انتخاب شدند.

فرایند پژوهش

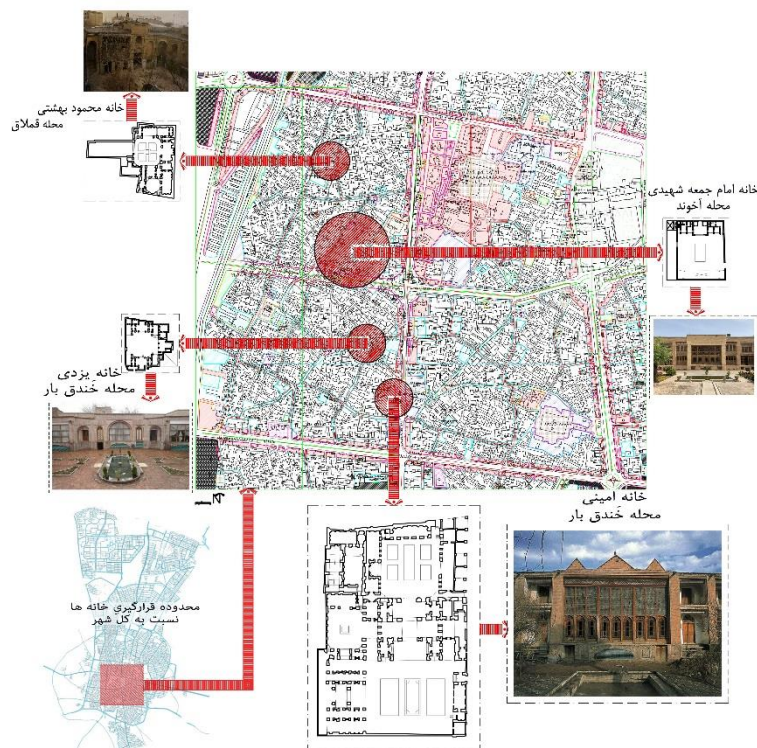
روند تحقیق با مطالعه درباره ویژگی‌های فرهنگی دوره قاجار آغاز شد. جستجوها نشان دادند روابط میان زنان و مردان در میانه دوره قاجار دچار تحول چشم‌گیر شده است. در این مرحله فرضیه‌ای شکل گرفت که برخی نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه‌ها تحت تأثیر روابط حاکم بر زنان و مردان شکل گرفته و با تحول این روابط در میانه دوره قاجار، نظام‌های یادشده نیز متحول شده‌اند. از میان کتب، مقالات و اسناد معتبر تاریخی، با روش‌های تحقیق تفسیری-تاریخی و توصیفی-تحلیلی به آن دسته از مطالعات تاریخی پرداخته شد که مربوط به نظام فضایی خانه‌های قاجار و فعالیت‌های زنان و مردان درون آن بودند. در این مرحله مشخص شد برخی نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه، تحت تأثیر تحول گفتمان جنسیتی دوره قاجار تحول یافته‌اند. به‌منظور بررسی‌های مصداقی، چهار خانه اعیانی قزوین، متعلق به دوران قبل و بعد تحول گفتمان جنسیتی انتخاب شده تا از طریق روش تحقیق پدیدارشناسانه با مشاهدات میدانی، مصاحبه با بازماندگان ساکنان خانه‌ها و مراجعه به سایت‌ها، کتب و مقالات معتبر تاریخی و معماری نظام‌های فعالیتی و فضایی آن‌ها که متأثر روابط حاکم بر زنان و مردان شکل گرفته‌اند مورد بررسی قرار گیرند. بنا بر سرشماری سال ۱۲۳۱ محله آخوند بیشترین تعداد خانه‌های اعیانی (۳۰ خانه) در میان محله‌ها و بیشترین تعداد دکاکین نیز در محله خندق‌بار (۵۰ دکان) واقع شده (دبیرسیاکی، ۱۳۸۰: ۳۰۲). خانه‌های انتخابی در محله‌های اعیانی قزوین قرار دارند.

اوضاع اجتماعی زنان و مردان قزوین در دوره قاجار

تهران به‌عنوان پایتخت جدید قاجاری تا حد زیادی اولین مرکز تحولات فرهنگی به شمار می‌رفت و شهر قزوین به دلیل همسایگی با آن در جریان این تحولات قرار می‌گرفت. از طرف دیگر قزوین از نظر بازرگانی شهری ثروتمند و در ردیف تهران بوده تا آنجا که تولیدات اروپایی از طریق قزوین و تبریز وارد تهران می‌شده است (عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۸۰-۱۷۱). ترتیب قزوین مستقیماً با اروپا در ارتباط بود و می‌توانست به‌عنوان مبدأ برخی آگاهی‌ها از اوضاع اروپا مطرح باشد. ایران در دوران صفوی نیز به شکل محدودتر از دوره قاجار با اروپا در ارتباط بوده و قزوین به‌عنوان دومین پایتخت صفوی، در قلب این ارتباط مطرح بود. در شرح پذیرایی از سفیر اسپانیا در قزوین آمده است پادشاه ایران هنگام ورود وی بازی چوگان ترتیب داده و زنان قزوینی به‌دور از مردان و در بالای بام خانه‌ها برای تماشای بازی جمع شده بودند. از نوشته‌های سفیر برمی‌آید که از نبود هیچ زنی در مراسم پذیرایی در کاخ شاهی متعجب شده است (بندرچی، ۱۳۹۳: ۱۵). جنبش و حضور زنان در جامعه قزوین بیشتر به‌صورت خودجوش و فاقد پشتیبانی‌های قانونی صورت می‌پذیرفته است (چنانکه در بند پنجم قوانین شهرداری تازه تأسیس در عصر ناصری آمده: طایفه نسوان حق رأی دادن و کاندیدا شدن در تشکیلات شهرداری را ندارند (صمدی‌ها، ۱۳۸۸: ۳۱)). با این همه مشاهده می‌شود در قرن سیزدهم مدارس دینی خاص زنان همچون مدرسه صالحیه در قزوین وجود

داشته که مدرسان آن زنان بودند. زنان می‌توانستند آرای علمی و ذوقیات ادبی خود را از طریق رساله و کتاب و دیوان شعر در جامعه منتشر کنند و به ثبت برسانند؛ نظیر تألیف تفسیر سوره فاتحه‌الکتاب از ام کلثوم برغانی قزوینی (حضرتی، ۱۳۷۶: ۱۵۰). در قرون بعدی حضور اجتماعی زنان قزوینی گسترده‌تر شده تا آنجا که حتی در جنبش‌های اجتماعی نیز نقش مؤثری ایفا کردند. با امکان حضور زنان در خارج از خانه جامعه، آمادگی خوبی جهت تحول گفتمان جنسیتی ایجاد شده بود. خانه‌های اعیانی نیز تحت تأثیر جریان نوین گفتمان جنسیتی قرار گرفتند، چراکه در دوره قاجار این اعیان و نخبگان بودند که از طرفی امکان سفر به فرنگ داشته و می‌توانستند از نزدیک معماری و فرهنگ مردم آنجا را مشاهده کنند (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۱: ۱۷۵) و از طرف دیگر اروپاییان حاضر در ایران نیز غالباً با همین طبقه اجتماعی مراوده داشتند؛ بنابراین طبیعی به نظر می‌رسد که هرگونه تحول در نظام فعالیتی و نظام فضایی از خانه‌های اعیانی آغاز شود. خانه‌های اعیانی به دلیل وسعت بیشتر و زمینه‌های مالی بهتر صاحب‌خانه، امکان حضور طیف‌های متنوع‌تری از زنان و مردان را در یک خانه فراهم می‌ساخت؛ بدین جهت مطالعه خانه‌های اعیانی برای موضوع مدنظر پژوهش مناسب‌تر است. تصویر زیر موقعیت چهار خانه اعیانی در شهر قزوین را نشان می‌دهد. این خانه‌ها به همراه ده‌ها اثر تاریخی دیگر قزوین در جنوب شهر واقع شده‌اند.

تصویر ۷: موقعیت مکانی چهار خانه اعیانی انتخاب‌شده در محدوده جنوبی شهر قزوین

ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۷

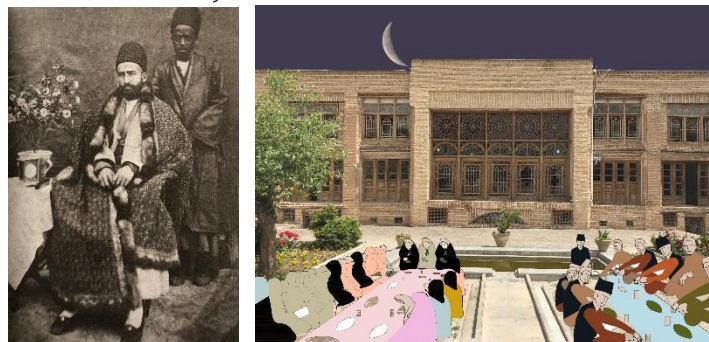
بازتاب تحول گفتمان جنسیتی دوره قاجار بر ... ۶۱

نظام فعالیتی پیش از تحول گفتمان جنسیتی / خانه‌های امینی و محمود بهشتی
زنان در برخی از فضاها نظیر بالاخانه مشرف به تالار یا کرسی خانه (معروف به شاه‌نشین) هنگام برپایی مهمانی‌های خانوادگی و یا مراسم مذهبی مثل عزاداری جمع می‌شدند. مهمانی‌های زنانه نیز در اندرون برپا شده و خدمه آن‌ها نیز زنان بودند. اگر زنی سید بود، در مراسم عید غدیر، زنان آشنا و فامیل بدون همراهی مردی به دیدن وی می‌رفتند. مردان نیز در بیرونی و یا خارج از خانه ملاقات‌های کاری و دوستانه خود را انجام می‌دادند. در توزیع خدمه نیز خدمه زن در اندرونی و خدمه مرد در بیرونی مشغول بودند و معمولاً اقامت آن‌ها در خانه به شکل دائمی بود. علاوه بر رایج بودن رسم چندهمسری، گاهی سایر اعضای خانواده مرد نظیر مادر، خواهر و برادر متأهل نیز در یک خانه زندگی می‌کردند. واژه‌هایی نظیر «خاخو (خواهر)، پسر خورچه (پسر خواهر کوچک)، پیره‌سال (پیرزن)، خسرگ (مادرشوهر)، عمه‌زاده، جاریه (جاری)، اولاد ذکور و زوجه‌اش» که در اولین سرشماری قزوین از خانه‌ها در سال ۱۲۳۱ ه.ش. آمده است (ورجاوند، ۱۳۷۷، ۷۸۴-۷۸۳ و دبیرسیاقتی، ۱۳۸۰) نشان می‌دهند چند خانواده در یک خانه با یکدیگر زندگی می‌کردند.

نظام فعالیتی پس از تحول گفتمان جنسیتی / خانه‌های امام‌جمعه شهیدی و یزدی
جامعه قزوین پس از عصر ناصری به‌ویژه در دوران مشروطه با حضور زنان در خارج از خانه مواجه شد (ورجاوند، ۱۳۷۷: ۴۲۵). از آن‌سو مردان نیز امکان حضور در اندرونی خانه را یافتند. مهمانی‌های خانوادگی در حیاط اندرونی با مشارکت زنان و مردان صورت می‌گرفت که البته دو سفره مجزا برای زنان و مردان انداخته می‌شد.

تصویر ۸ (راست): برگزاری مهمانی‌های خانوادگی با حضور زنان و مردان در حیاط اندرونی خانه امام جمعه شهیدی

تصویر ۹ (چپ): خدمه سیاه که در کنار خانواده‌های اعیان قزوین، عکس گرفته‌اند.

ترسیم تصویر راست: نگارندگان، ۱۳۹۷؛ منبع تصویر چپ: نورمحمدی، ۱۳۸۳

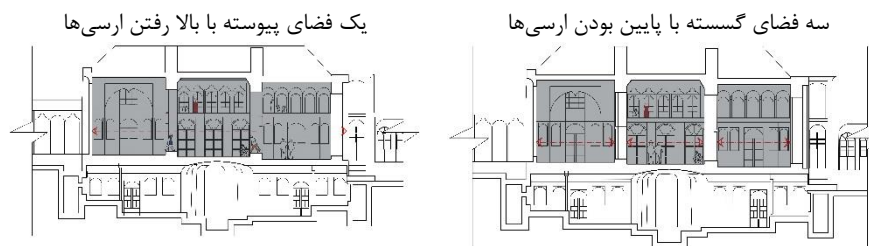
با مذموم شمردن شیوه چندهمسری، اغلب مردان یک همسر اختیار می‌کردند و در ادامه نیز سنت اسکان فرزندان متأهل در خانه پدری کم‌رنگ شد. بدین ترتیب تعداد

ساکنین در خانه‌ها و به تبع تعداد خدمه خانه نیز کاهش یافت. خدمه به صورت روزانه، انجام کار داده و در خانه اقامت دائمی نداشتند (یزدی، ۱۳۹۷). با کم‌رنگ شدن نقش خدمه در خانه، عناوینشان نظیر ملازم، ملازم خانگی، خدمه، خادمه، خدمه سیاه، خدمه سفید، قاپوچی (دربان) و غلام بچه، نوکر، غلام، طفل سیاه، خدمتکار، صغار خدمه، خواجه‌سرا (دبیرسیاقی، ۱۳۸۰) که تا پیش از آن رایج بود، از میان رفت و آن‌ها با اسامی حقیقی خود صدا می‌شدند (حسام شهیدی و عفت‌السادات شیرخورشیدی، ۱۳۹۷). دیدوبازدید عید نوروز به صورت خانوادگی و با اختلاط زنان و مردان انجام می‌گرفت. با امکان حضور مردان در خانه، فعالیت‌های اقتصادی آنان نیز به اندرونی کشیده شده و بیرونی عملاً کارکرد تعریف‌شده خود را از دست داد. آن‌ها در برخی فعالیت‌های دسته‌جمعی اندرونی (نظیر آبغوره‌گیری و پخت نان) نیز مشارکت می‌کردند.

نظام فضایی پیش از تحول گفتمان جنسیتی / خانه‌های امینی و محمود بهشتی

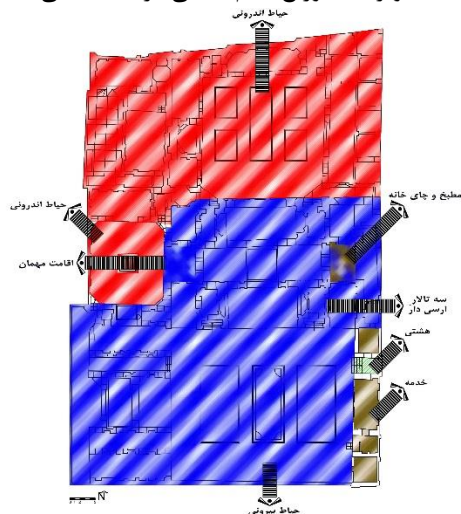
در خانه امینی ملاقات مردان با یکدیگر در تالار نهدری و دو تالار پشت آن انجام می‌گرفت. در طرفین تالار میانی، دو اتاق قرار دارد که اتاق غربی، محل اقامت شبانه مهمان و اتاق شرقی جای خانه بوده است. برای پذیرایی از ملاقات‌کنندگان مرد خانه نیازی به رفتن اندرونی نبوده است. همچنین بین سه تالار یادشده دو ارسی (به‌عنوان عناصر نیمه‌ثابت فضا) تعبیه شده که با افزایش جمعیت مراجعه‌کننده مردان، این ارسی‌ها بالا رفته و سه تالار به فضای یکدست تبدیل می‌شد. این ارسی‌ها در تنظیم فاصله مردان با اندرونی نیز می‌توانست کارکرد داشته باشد؛ به‌نحوی که با اقامت مهمان غریبه در اتاق غربی تالار، ارسی‌ها پایین آمده و ارتباط بیرونی و اندرونی را قطع می‌کرد.

تصویر ۱۰: سه تالار بخش بیرونی خانه امینی با ارسی‌های میان این سه تالار به‌عنوان عناصر نیمه ثابت فضا و تنظیم‌کننده چگونگی ارتباط بیرونی با اندرونی

ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۷

تصویر ۱۱: توزیع نظام فضایی در خانه امینی

ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۷

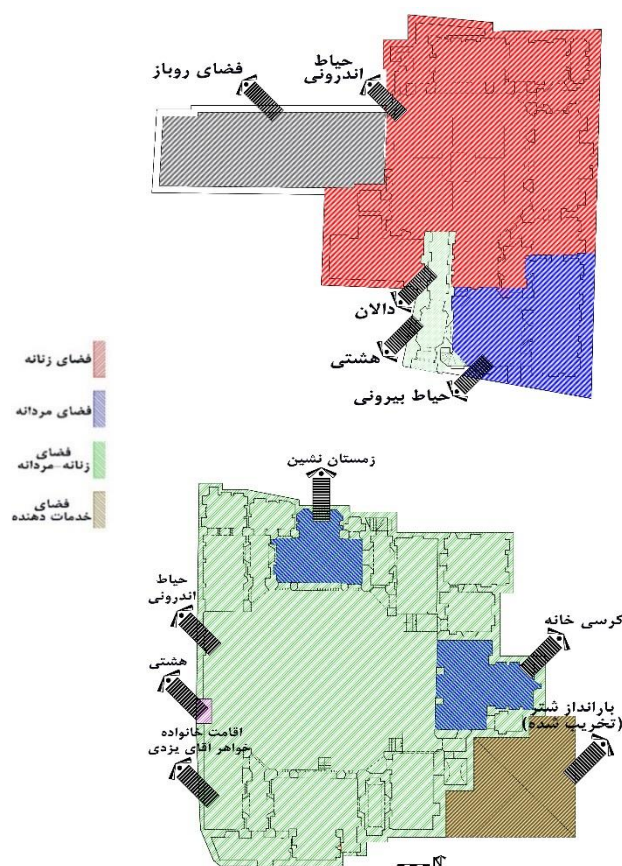
اندرونی خانه با دو حیاط در دو جبهه شمالی و غربی، ساماندهی شده که حیاط کوچک‌تر با فضاهای اطراف آن متعلق به فرزندان متأهل بوده است. فضاهای اندرونی به هم پیوسته و تودرتو بوده به نحوی که تمام فضاها از داخل خانه به هم راه داشته است. این انسجام درونی کمک می‌کرد جهت دسترسی به حیاط‌های مختلف، نیازی به خروج از اندرونی نباشد. هشتی خانه که اکنون در جبهه شرقی حیاط بیرونی قرار دارد، در روزگار قاجار با وجود سایر بخش‌های جبهه شمالی خانه، به عنوان فضای تقسیم اندرونی و بیرون به کار می‌رفته است. دو حیاط اندرونی واقع در شمال و غرب عمارت، بیرونی خانه را از اندرونی جدا کرده، به شکلی که از بیرونی برای رسیدن به اندرونی راهی به جز عبور از این دو حیاط وجود نداشته است. در خانه امینی جدایی فضاهای خدماتی از سایر بخش‌های خانه و اهمیت حضور خدمه به شکل پررنگی برقرار بوده است. به نحوی که با کوچ تابستانه به زیرزمین وسیع خانه، راهروهایی در اطراف زیرزمین (با عنوان غلام‌گرد) تعبیه شده تا حرکت خدمه در زیرزمین به دور از چشم صاحب‌خانه انجام گیرد. غلام‌گرد، خط واسطی است میان حوض‌خانه اصلی زیرزمین (به عنوان محل ملاقات مرد خانه با مهمانان هم‌جنس خود) و سایر بخش‌های زیرزمین که محل حضور زنان بوده است (مصاحبه نگارندگان با نماینده سازمان میراث فرهنگی قزوین مستقر در خانه امینی، ۱۳۹۷).

هشتی در خانه بهشتی، به عنوان فضای تقسیم، زنان و مردان را به اندرونی و بیرونی هدایت می‌کرده است. مردان غریبه‌ای که برای امور اقتصادی و یا مهمانی قصد ورود به بیرونی خانه را داشته‌اند به محض ورود به هشتی، به ضلع شرقی آن هدایت شده تا وارد حیاط بیرونی شوند. همچنین دالان شمالی متصل به هشتی، زنان را به اندرونی می‌رسانده

است. با اعواجی که این دالان طولانی نسبت به هشتی ذکرشده دارد، امکان هرگونه دسترسی بصری افراد غریبه به داخل هشتی سلب می‌شود. تنها راه دسترسی به اندرونی نیز همان یک هشتی است و امکان رفت‌وآمد زنان از سایر نقاط حیاط اندرونی به خارج از خانه وجود نداشته است. در ضلع غربی حیاط اندرونی، فضای روبازی قرار دارد که معلوم نیست کاربری آن چه بوده است (چگینی، ۱۳۸۹، ۲۰۶-۱۸۳).

تصویر ۱۲: توزیع نظام فضایی در خانه محمود بهشتی

تصویر ۱۳: توزیع نظام فضایی در خانه یزدی

ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۷

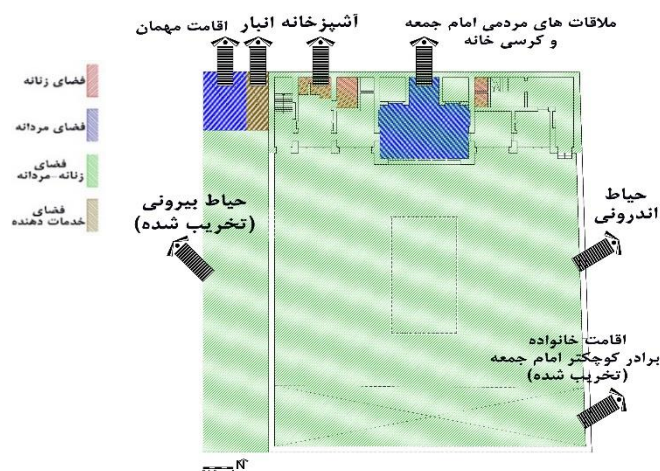
پس از تحول گفتمان جنسیتی / خانه‌های امام‌جمعه شهیدی و یزدی

مرحوم امام‌جمعه شهیدی ملاقات‌های مردمی خود را در تالار پنج‌دری (کرسی‌خانه) واقع در جبهه شمالی اندرونی انجام می‌داده است. هنگام ملاقات مردم با امام‌جمعه مبلمان روزمره خانه نظیر رختخواب‌ها و... به سایر اتاق‌ها منتقل شده و فضا جهت حضور مردم آماده می‌شد. آقای شهیدی یک همسر داشته و پس از ازدواج پسر بزرگ خود نیز یک عمارت

بازتاب تحول گفتمان جنسیتی دوره قاجار بر ... ۶۵

مجزا به وی داده است. دو پسر کوچکتر، پس از ازدواج درون خانه پدری مانده اما از محل زندگی و پسینه مستقل برخوردار بودند. جبهه جنوبی حیاط خانه نیز یک عمارت کوچکتر داشته (اکنون خراب شده است) که متعلق به برادر کوچکتر امام جمعه بوده است. بیرونی خانه که پس از تحول گفتمان جنسیتی و امکان حضور مردان در اندرونی، کارکرد خود را از دست داده و به دو قسمت انباری و محل اقامت مهمان تبدیل شده است. هشتی در عمارت شهیدی، عنصری است میان اندرونی و حسینیه (که اکنون خراب شده) و عملاً کارکرد واسطه‌ای میان بیرونی و اندرونی نداشته است. حیاط اندرونی خانه شهیدی که بزرگتر از حیاط بیرونی است، محل مهمانی‌های بزرگ بوده است. در این شرایط از زنان و مردان در یک حیاط و در دو راسته مجزا پذیرایی می‌شدند. از حیاط بیرونی برای فعالیت‌های دسته جمعی زنانه و مردانه نیز استفاده می‌شده است. باوجود اوضاع مالی مطلوب خاندان شهیدی، بیشتر خدمه این خانه اقامت شبانه‌روزی در آنجا را نداشته و غالب آن‌ها زنان بودند که در کارهای خانه کمک می‌کردند (حسام شهیدی و عفت‌السادات شیرخورشیدی، ۱۳۹۷).

تصویر ۱۴: ملاقات‌های مردمی امام جمعه در تالار پنج‌دری واقع در جبهه شمالی اندرونی
تصویر ۱۵: توزیع نظام فضایی در خانه امام جمعه شهیدی

تصویر ۱۶: وجود پسینه‌های متعدد کوچک در خانه امام‌جمعه شهیدی

ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۷

اندرونی خانه یزدی در سه جبهه ساماندهی شده و ملاقات‌های تجاری مرحوم یزدی در بخشی از آن صورت می‌پذیرفته و بیرونی که پس از عصر ناصری عملاً کارکرد خود را نداشت به‌عنوان بارانداز شتران مورداستفاده بوده است. هشتی خانه واقع بر دیوار غربی بنا، بدون کارکرد تقسیم فضای بیرونی و اندرونی، به جهت خوانایی بیشتر ورودی خانه مطرح است. خدمه خانه یزد نیز مشابه خانه شهیدی، در آنجا اقامت شبانه‌روزی نداشته‌اند (یزدی، ۱۳۹۷).

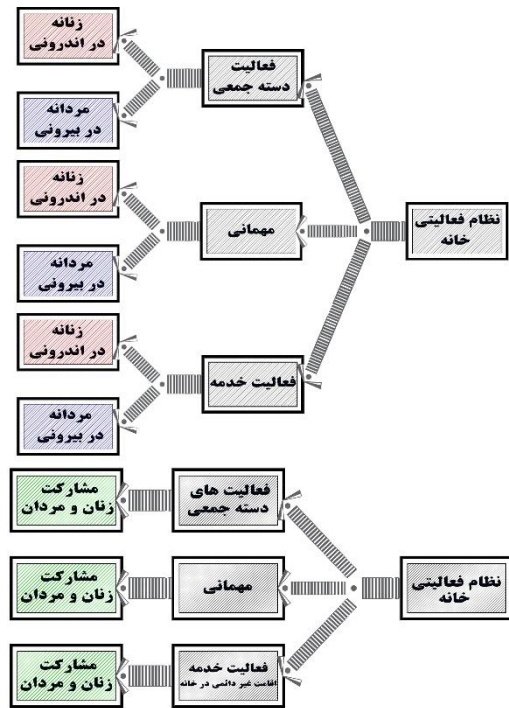
تحلیل یافته‌ها

روابط رایج میان زنان و مردان ایرانی که به‌عنوان فرهنگ نسل به نسل منتقل شده بود، در دوره ناصری دچار تحول چشمگیری شد. آغاز این تحول با ملاقات‌های میان زنان و مردان (سلطنتی و اعیانی) ایرانی و زنان و مردان فرنگی و اغلب در محیط‌های سکونت ایرانیان همراه بوده و بدین ترتیب این روابط نوظهور در خانه بر برخی نظام‌های فعالیتی و فضایی نیز تأثیر گذاشت. نظام فعالیتی متأثر از روابط زنان و مردان شامل فعالیت‌های دسته‌جمعی (نظیر پخت رب و شیر، آبغوره‌گیری، پخت نان، پنبه‌ریسی، زدن پنیر)، مهمانی‌ها (نظیر دیدوبازدیدهای روزانه، اعیاد ملی و مذهبی، ضیافت در ماه رمضان) و فعالیت خدمه (نظیر پذیرایی از مهمان و انتقال وسایل) بودند که پیش از عصر ناصری تفکیک‌های دقیق مردانه و زنانه داشتند؛ یعنی زنان با زنان و مردان با مردان دست به آن فعالیت‌ها می‌زدند. پس از تحول گفتمان جنسیتی در جامعه، اختلاط زن و مرد در فعالیت‌های ذکرشده نیز رخ داد (تصویر ۲۰ دیاگرام توزیع فعالیت‌ها در خانه‌های قزوین بر اساس بازتعریف جنسیتی در فضا را در دوران قبل و پس از ناصری نشان می‌دهد).

بازتاب تحول گفتمان جنسیتی دوره قاجار بر ... ۶۷

تصویر ۱۷: دیاگرام چگونگی توزیع فعالیت‌ها در خانه‌های قزوین بر اساس بازتعریف جنسیتی در فضا

پیش و پس از تحول گفتمان جنسیتی

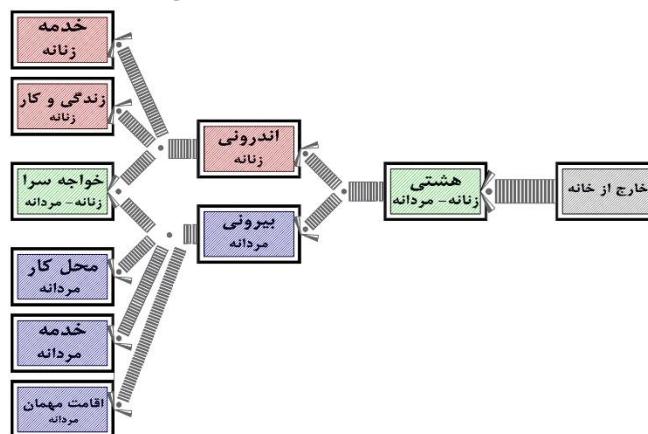
اینکه هر سه «فعالیت جمعی»، پس از دگرگونی فرهنگ روابط میان زن و مرد دچار دگرگونی شدند مبین این است که فعالیت‌های جمعی خانه‌ها نیز وابسته به فرهنگ‌اند و دگرگونی فرهنگ، آن‌ها را نیز دگرگون می‌کند. نکته دیگر آنکه هیچ‌یک از این فعالیت‌ها نه تنها پس از تحولات گفتمان جنسیتی به سمت «فردی شدن» پیش نرفته‌اند، بلکه با مشارکت زنان و مردان در کنار یکدیگر، جمع بزرگ‌تری را نیز ایجاد کرده‌اند؛ بنابراین «حریم جمعی» که از مشخصه‌های نظام فعالیتی در خانه‌های دوره قاجار بوده، پس از تحول روابط زنان و مردان نیز کماکان پایدار مانده است. همچنین با دگرگونی گفتمان جنسیتی پس از عهد ناصری و اختلاط زن و مرد در خانه، برخی نظام‌های فعالیتی شدت و ضعف گرفته است. مثلاً خدمه‌ای که تا پیش از عهد ناصری به صورت شبانه‌روزی در خانه فعالیت داشتند، در دوره بعد از آن تنها به شکل روزانه در خانه‌ها خدمت می‌کردند؛ یا مهمانی‌ها و ملاقات‌هایی که پیش از عهد ناصری زنان و مردان صرفاً در زمان‌های مشخصی با هم‌جنس‌انشان برگزار می‌کردند، پس از اجازه حضور مردان به اندرونی در اوقات بیشتری انجام می‌شد؛ بنابراین می‌توان گفت نظام فعالیتی وابسته به «زمان» است، چنانکه تأثیر تحول گفتمان جنسیتی بر فعالیت‌های خانه به شکل تغییرات زمان‌بندی در انجام آن‌ها بروز کرده است.

تا پیش از دوره ناصری به‌طور کلی اندرونی و بیرونی خانه، به ترتیب به فضاهای صرفاً زنانه و مردانه تعلق داشته و هشتی به‌عنوان فضای تقسیم، افراد را برحسب جنسیت به این دو فضا هدایت می‌کرد. به همین ترتیب فضای مربوط به اقامت خدمه نیز زنانه و مردانه بوده و تنها خواجهگان خانه به‌عنوان رابط میان زنان و مردان در محلی میان اندرونی و بیرون سکنی داشتند. مهمانان غریبه که اغلب نیز مرد بودند جایی در بیرونی استراحت می‌کردند. پس از تحول گفتمان جنسیتی در جامعه فضاهای بیرونی به‌عنوان محل کار مردان، اقامت خدمه زن و مرد، استراحت مهمان و خواجه‌سرا حذف شده و اندرونی به‌عنوان فضای اصلی خانه، از فضای صرفاً زنانه خارج شده و به فضای زنانه و مردانه تبدیل گشت. در چنین شرایطی هشتی خانه نیز کارکرد تفکیک‌کنندگی خود را از دست داد. همان‌طور که فضاهای زنانه - مردانه در خانه‌های پیش از تحولات گفتمان جنسیتی بسیار محدود بوده است، در دوران پس از تحول نیز فضاهای صرفاً زنانه یا صرفاً مردانه به‌شدت کاهش پیدا کرده است. این اختلاط میان زنان و مردان عملاً موجب کنار گذاشته شدن برخی فضاها از جمله بیرونی شده و بدین ترتیب پس از تحولات عصر ناصری، زمینه کوچک‌تر شدن خانه‌ها نیز فراهم آمده است.

تحول گفتمان جنسیتی بر نظام فضایی خانه با عناصر ثابت و نیمه‌ثابتی تأثیر گذاشته که بقایای پیش از عصر ناصری بوده‌اند؛ عصری که بر جدایی زنان و مردان از یکدیگر تأکید داشته است. بدین ترتیب در دوره پس از ناصری شاهد خانه‌هایی هستیم که از یک طرف نظام فضایی آن، بر جدایی زنان و مردان از یکدیگر و از طرف دیگر نظام فعالیت آن بر اختلاط آنان تأکید داشته است. در ابتدای امر راه‌حل این تناقض، «تحول کارکرد» بخش‌های مختلف نظام فضایی خانه‌ها بوده است تا بتواند پاسخ‌گوی فرهنگ جدید گفتمان جنسیتی باشد. در ادامه نیز به‌مرور خانه‌های جدید ساخته‌شده، بر پایه اختلاط زنان و مردان طراحی و ساخته شدند که با کاهش تعداد فضاها نیز همراه بوده‌اند.

تصویر ۱۸: دیاگرام چگونگی توزیع فضاها در خانه‌های قزوین بر اساس بازتعریف جنسیتی در فضا

پیش و پس از تحول گفتمان جنسیتی

نتیجه‌گیری

روابط سنتی رایج میان زنان و مردان در جامعه ایرانی با برقراری رابطه با اروپایی‌ها موردنقد و بازنگری قرار گرفت. زنان و مردانی که ارتباط با هم‌جنسان خود را عادی تلقی می‌کردند و در همه‌جا اوقات خود را با آن‌ها می‌گذراندند، با ورود گفتمان مدرنیته (که تعامل میان زن و مرد با یکدیگر را طبیعی قلمداد می‌کرد) دریافتند معاشرت زن و مرد بالغ با هم‌جنسان خود که در ایران متداول بود، از دید اروپاییان ردیله اخلاقی محسوب می‌شود. حضور زنان و مردان در تکیه‌دولت که به دستور شاه ناصری انجام گرفت، اولین شالوده‌شکنی درزمینه تفکیک فضاهای زنانه و مردانه بود و در ادامه آشنایی مردان و زنان اعیانی ایرانی با زنان اروپایی، سپس معاشرت زنان ایرانی با مردان فرنگی در ادامه این روند قرار دارد. بدین ترتیب صاحبان قدرت در ایران به‌عنوان پیشگامان این تحول فرهنگی معرفی شدند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد این بازنگری و تحول روابط سنتی میان زنان و مردان، به‌مرور به خانه کشیده شده و نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه را نیز تحت تأثیر قرار داد. تفکیک فضاهای خانه به دو بخش اندرونی و بیرونی، نظام فضایی خانه را زنانه-مردانه کرده؛ به‌نحوی که اغلب فعالیت‌های زنان در اندرونی و مردان در بیرونی با همراهی هم‌جنسانشان انجام می‌پذیرفت و خواجه‌ها نقش واسطه‌ای میان این دو فضا را داشتند. زنان در اندرونی فعالیت‌ها و مهمانی‌های دسته‌جمعی زنانه‌ای را در حیاط و یا تالارها ترتیب می‌دادند که حضور مردان در آن جایز نبود. خدمه تحت‌فرمان آنان نیز از هم‌جنسانشان بودند و تنها هنگام بیرون رفتن از خانه (برای حمام رفتن و یا زیارت درگذشتگان) می‌بایستی مردانی با زنان همراهی می‌کردند. از آن‌سو مردان غریبه به‌هیچ‌وجه اجازه ورود به اندرونی نداشته و هشتی پیش‌بینی شده در ابتدای ورودی با اعواجی که داشت مانع هرگونه دید به داخل اندرونی می‌گشت. کار اقتصادی و ملاقات مردان با هم‌جنسانشان در بخش بیرونی و یا خارج از خانه صورت می‌پذیرفت. چنانکه ملاحظه می‌شود نظام‌های فعالیتی و فضایی ذکرشده به‌طور روشنی منطبق بر فرهنگ رایج جنسیتی ایران بوده است.

پس از عصر ناصری با تحول گفتمان جنسیتی در جامعه به‌مرور در نظام‌های فعالیتی و فضایی خانه نیز مرزهای زنانه-مردانه کمرنگ شد. زنان دربار و اعیانی در عمارت‌های خود با مردان دیدار می‌کردند. از آن‌طرف مردان نیز در مهمانی‌های رسمی با زنان خارجی ملاقات

داشتند. دیدار زنان با مردان غریبه موجب شد اندرونی از فضای صرفاً زنانه خارج شده و مردان نیز اجازه حضور در آن داشته باشند؛ این تغییرات در نظام‌های فعالیتی و فضایی به‌مرور موجب تغییر جایگاه زن در ساختار خانواده و نیز روابط فضای خانه شد. به‌نحوی که تمرکز قدرت از مردان به تقسیم آن میان زن و مرد خانه منتقل شد و فضاهای مورد استفاده زنان نظیر آشپزخانه نیز از حاشیه خانه به متن جابه‌جا شد. در ادامه این روند برخی فعالیت‌های کاری مرد خانه، به اندرون کشیده شد و بدین شکل بیرونی، کارکرد تعریف‌شده خود را از دست داد. مرزبندی‌های پررنگ خدمه زن و مرد در اندرونی و بیرونی نیز کمرنگ شده و خدمه مرد هم اجازه انجام برخی فعالیت‌های اندرونی را پیدا کرد. در این شرایط، خواجه‌ها کنار گذاشته شدند. عنصر هشتی که تا پیش از آن در تعریف حریم اندرونی و بیرونی مهم بود، اهمیت خود را در این زمینه از دست داده، بیشتر در نقش عنصر تقسیم‌کننده فضا ادامه حیات یافت.

بررسی نمونه‌های موردی از خانه‌های قزوین نشان می‌دهد پس از عصر ناصری، تعامل میان زن و مرد بیشتر در محیط خانه بوده؛ چنانکه آمارهای اشتغال سرشماری قزوین در سال ۱۳۰۰ نشان می‌دهد هنوز هیچ زنی به استخدام کار بیرون از خانه درنیامده است. با این وجود مردان به اندرون خانه راه یافته و در فعالیت‌های جمعی مشارکت می‌کردند. همچنین رواج تک‌همسر شدن مردان و تمایل به داشتن استقلال پسران متأهل خانه، موجب شد تعداد ریز فضاهای خدماتی خانه افزایش یافته تا هر فضا به یک فرزند اختصاص پیدا کند. پیرامون وضعیت خدمه خانه نیز درحالی که پیش از عصر ناصری، خدمه به تفکیک جنسیت در اندرونی و بیرونی خانه، فعالیت و در آنجا اقامت دائم داشته‌اند، پس از این عصر برخی کارکردهای آن‌ها، از جمله همراهی خدمه مرد با زنان هنگام خروج از منزل از میان رفته و حضور آن‌ها به شکل پاره‌وقت ادامه یافته است. با این همه برخی نکات فعالیتی و فضایی خانه به ما نشان می‌دهد نظام مردسالاری تا چند دهه پس از عهد ناصری همچنان باقی مانده است: اول آنکه بررسی نظام خانوادگی خانه‌های مورد مطالعه نشان داد خانواده‌ها ترجیح می‌دادند دخترانشان با خانواده پدری وصلت کنند. دوم آنکه در نظام فضایی خانه‌ها، جبهه زمستان‌نشین خانه با جزئیات بیشتر و تزئینات زیباتر، به بزرگ‌ترین پسر متأهل به ارث رسیده و جبهه مقابل (تابستان‌نشین) با تزئینات ساده مربوط به خواهر یا برادر کوچک بوده است.

منابع

- اتحادیه، افسانه (۱۳۹۵). *در اندرون، زندگی در حرم‌سرای ناصرالدین‌شاه*. ترجمه نازیلا خلخالی، تهران: نشر فروزان روز.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۸۸). *زنانی که زیر مقنعه کلاه‌داری کردند، زندگانی ملک تاج خانم نجم‌السلطنه (۱۳۵۰-۱۲۷۰ ق/۱۳۱۱-۱۲۳۳ ش)*. تهران: نشر تاریخ ایران.
- اتحادیه، منصوره، فرمان، بهمن (۱۳۹۱). *حکایت یک زن در زیرویم روزگار، زندگی‌نامه عزت‌السلطنه نظام مافی (فرمانفرماتین)*. تهران: نشر تاریخ ایران.
- ارمغان، مریم؛ سلطان‌زاده، حسین، ایرانی بهبهانی، هما (۱۳۹۲). «معماری و فرهنگ در خانه‌های اعیانی تهران در دوره قاجار»، نشریه علمی پژوهشی پژوهش‌های انسان‌شناسی، دوره ۳، شماره ۱، صص: ۲۹-۵۰.
- آصف‌زاده، محمدباقر (۱۳۷۴). *قزوین در گذرگاه هنر، شامل: تاریخ هنر و هنرمندان، قزوین: انتشارات بحرالعلوم*. چاپ اول.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان (۱۳۵۰). *خاطرات اعتمادالسلطنه*. تهران: امیرکبیر.
- انصاف‌پور، غلامرضا (۱۳۶۳). *ایران و ایرانی به تحقیق در صد سفرنامه خارجی مربوط به دوران قاجاریان*. تهران: زوار.
- بالدران، مجید (۱۳۹۶). *دو بلبلی روی شاخه‌های پسته؛ فرهنگ ادبیات شفاهی قزوین*. چاپ پنجم، تهران: سایه گستر.
- بنجامین، اس. جی. دبلیو (۱۳۹۱). *ایران و ایرانیان در عصر ناصرالدین‌شاه*. ترجمه محمدحسین کردبچه، تهران: انتشارات اطلاعات.
- بندرجی، محمدرضا (۱۳۹۳). *قزوین در آینه خاطرات، حکایت‌های شنیدنی از گذشته و حال قزوین*. قزوین: سایه‌گستر.
- بهرامی برومند، مرضیه (۱۳۹۵). *دیگری در اندرونی؛ واکاوی فضای جنسیتی*. تهران: انتشارات تپسا.
- بهرامی، فرشته (۱۳۹۶). *حمام‌های خاموش (آیین‌ها و باورهای مردم در حمام‌های قزوین)*. چاپ دوم، تهران: آمو.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۱). *سفرنامه پولاک، «ایران و ایرانیان»*. ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۷۸). *تحقیق در گذشته معماری ایران، تدوین: غلامحسین معماریانف*. تهران: دانشگاه علم و صنعت.
- چگینی، فتانه (۱۳۸۹). *شناخت، مستندسازی و آسیب‌نگاری خانه سید محمود بهشتی، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری*.
- حجازی، بنفشه (۱۳۸۸). *تاریخ خانم‌ها: بررسی جایگاه زن ایرانی در عصر قاجار*. تهران: نشر قصیده‌سرا.
- حضرتی، محمدعلی (۱۳۷۶). *نسیم قزوین، فرهنگ، هنر، ادب، دفتر دوم*. چاپ اول، قزوین: بنیاد فرهنگی قزوین شناسی.
- دبیرسیاقی، محمد (۱۳۸۰). *سرشماری شهر قزوین، منابع سیر تاریخی شهر قزوین و بناهای آن*. چاپ اول، قزوین: حدیث امروز.
- دلریش، بشری (۱۳۷۵). *زن در دوره قاجار*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- رجبی، محمد حسن (۱۳۷۴). *مشاهیر زنان ایرانی و پارسی گوی، از آغاز تا مشروطه*. چاپ اول، تهران: انتشارات سروش معاونت فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- رضازاده ملک، رحیم (۱۳۶۳). *ایران و ایرانیان، خاطرات و سفرنامه*. ساموئل گرین ویلر بنجامین، تهران: گلبانگ.

- رضوانی، محمد اسماعیل (۱۳۷۸). *روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم فرنگستان*، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- روزنامه‌ی ایران نو (۱۳۲۷). سال اول، شماره ۷۸.
- زمانی‌نیا، مصطفی (۱۳۸۲). *سایه‌سار مهربانی*. ستایش میلاد و کارنامه دکتر منصوره اتحادیه نظام مافی، تهران: کتاب سیامک.
- سانساریان، الیز (۱۳۸۴). *جنش حقوق زنان در ایران*، طغیان، افول و سرکوب از ۱۲۸۰ تا انقلاب ۵۷، ترجمه نوشین احمدی خراسانی، تهران: اختران.
- سرنا، کارلا (۱۳۶۲). *آدم‌ها و آئین‌ها در ایران*، تهران: زوار.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۲). *فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سلطانی، شهلا (۱۳۸۴). *آقاخان شازده*، تهران: نشر فروزان روز.
- سی‌راد، ایرین (۱۳۹۵). *در خانه، انسان‌شناسی فضای خانگی*، مجموعه مقالات، مترجمان زهرا غزنویان، محسن صف‌شکن، الهام نظری، نازنین دلنواز، لیلا صادقی‌تبار. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- شاردن، ژان (۱۳۸۷). *سفرهای ژان شاردن به ایران*، ترجمه محمد مجلسی، تهران: دنیای نو.
- شیل، لیدی (۱۳۶۲). *خاطرات لیدی شیل همسر وزیر مختار انگلیس در اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه*، ترجمه حسین ابوترابی‌ان، تهران: نشر نو.
- صادقی، فاطمه (۱۳۹۲). *جنسیت، ناسیونالیسم و تجدد در ایران (دوره پهلوی اول)*، چاپ دوم، تهران: قصیده سرا.
- صمدی‌ها، رضا (۱۳۸۸). *قزوین (از بلدیة تا شهرداری)*، تهران: چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- عاملی رضایی، مریم (۱۳۸۹). *سفر دانه به گل (سیر تحول جایگاه زن در نثر دوره قاجار ۱۲۱۰-۱۳۴۰ ق)*، تهران: نشر تاریخ ایران.
- علی‌زاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۱). *حکومت ناصری و گفتمان نو*، تهران: انتشارات هیرمند.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار، ۱۳۲۳-۱۳۱۵ ه. ق)*، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول.
- غفاری، فرخ (۱۳۸۹). *مهین بانو، زیر نظر شهلا سلطانی*، تهران: نشر فروزان روز.
- غلامرضایی، فریده (۱۳۹۴). *زن در تاریخ و فرهنگ ایران*، تهران: آرون.
- فرمانفرمایان، ستاره (۱۳۷۸). *دختر ایران*، ترجمه کیومرث پارسای. تهران: نشر سمیر.
- فووریه (۱۳۲۶). *سه سال در دربار ایران*، تهران: علمی.
- کو لیور رایس، کلارا (۱۳۸۳). *زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان*، ترجمه دکتر اسدالله آزاد، تهران: نشر کتابدار.
- کولمان، دورته (۱۳۹۵). *فضا، قدرت، تمایز؛ مطالعات جنسیت در معماری*، ترجمه نصیر زرین پناه، چاپ اول، تهران: چاپ و نشر نظر.
- گوپینو، کنت دو (۱۳۸۴). *سه سال در ایران*، ترجمه ذبیح‌الله منصوری. چاپ دوم. تهران: نگارستان کتاب.
- محمدزاده، محمدنادر (۱۳۸۵). *یادگار ماندگار*، قزوین: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان قزوین، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری قزوین.
- معیرالممالک، دوستعلی‌خان (۱۳۶۱). *یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین‌شاه*، تهران: تاریخ ایران.
- ملکم، سرجان (۱۳۱۶). *تاریخ ایران (چاپ سنگی)*، ترجمه اسماعیل حیرت، چاپ دوم، تهران: کتاب‌فروشی سعدی.
- ناهدید، عبدالحسین (۱۳۶۸). *زنان ایران در جنبش مشروطه*، آلمان: نوید.
- نجم‌آبادی، افسانه (۱۳۹۷). *زنان سیبیلو و مردان بی‌ریش؛ نگرانی‌های جنسیتی در مدرنیته ایرانی*، ترجمه آتنا کامل، ایمان واقفی، مدیر تولید فاطمه شهبازی، چاپ چهارم، تهران: تیسرا.
- نورمحمدی، مهدی (۱۳۸۳). *سرآغاز عکاسی در قزوین*، قزوین: حدیث امروز.

بازتاب تحول گفتمان جنسیتی دوره قاجار بر ... ۷۳

-
- هال، ادوارد توثیچل (۱۳۸۴). *بعد پنهان*، ترجمه منوچهر طبیبیان، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- ورجوند، پرویز (۱۳۷۷). *سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین*، دفتر نخست: جغرافیا و محیط‌زیست، نام و تاریخ، تهران: نشر نی.
- _____ (۱۳۷۷). *سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین*، دفتر دوم: فرهنگ سرزمین قزوین نگرشی بر موقعیت، جمعیت، مردم‌شناسی، زبان و سرایندگان و پیشینه دانش و هنر، تهران: نشر نی.
- _____ (۱۳۷۷). *سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین*، دفتر سوم: سازمان حکومتی، نهادها و اوضاع اقتصادی و کوشش‌های فرهنگی خاندان‌های قزوین، تهران: نشر نی.
- یزدی، ابراهیم (۱۳۹۶). *شصت سال صبوری و شکوری (خاطرات دکتر ابراهیم یزدی)*، چاپ سوم، تهران: کویر.
- Donovan, J (2001). *Feminist Theory*. New York: The Continuum International Publishing Group.
- Mahdavi, S. (2012). Everyday Life in Late Qajar Iran. *Iranian Studies*, 45(3), 355-370.
- Mahdavi, S. (1999). The structure and function of the household of a Qajar merchant. *Iranian Studies*, 32(4), 557-571.
- Merrifield, A (2006). *Henri Lefebvre: A Critical Introduction*, London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Rendell, J., Penner, B., & Borden, I. (Eds.). (2000). *Gender space architecture: an interdisciplinary introduction*. London: Psychology Press.